

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 12.04.19

Dette dokumentets nettadresse (URL) er:

<https://www.litteraturogmedieleksikon.no/cm4all/uproc.php/0/ordtak.pdf>

Ordtak

(_sjanger) Også kalt “ordspråk”. “Lite som formatet er [dvs. at ordtak er korte], så beror virkningen for en ikke uvesentlig del på sterk konsentrasjon, på at det er brukt så få ord som mulig.” (R. T. Christiansen 1988 s. 12)

I selve sjangerkravene til ordtak ligger det at de skal kunne anvendes/brukes i og om stadig nye situasjoner (Rastier 1989 s. 51).

Betegnelsen ordtak/ordspråk “bruges dels bredt om faste sproglige vendinger i almindelighed, dels snævert og mere fagligt om udbredte anonyme sætninger, der har fast og prægnant, ofte billedlig, form, og som med tilsyneladende almen gyldighed udtrykker en bestemt forklaring eller vurdering af en given menneskelig situation. Den snævre definition, som her vil blive lagt til grund, bygger på følgende forudsætninger: At ordsprog er *sætninger*, betyder, at faste vendinger, der er mindre eller større end en enkelt sætning, falder uden for definitionen. Til de mindre hører de ordsproglige talemåder, fx “købe katten i sækken”, og de ordsproglige sammenligninger, fx “forstå som en skrædder i Helvede”. Til de større hører wellerismerne, som består af tre led: et udsagn (ofte i sig selv et ordsprog), en angivelse af, hvem der siger det, og en angivelse af, i hvilken situation det bliver sagt, fx “Der skal nogen til det værste, sagde drengen, han skulle i skole”.

At ordsprog er *udbredte* sætninger, skal forstås både kronologisk og geografisk. Kravet udelukker fra definitionen såvel døgnfluerne som de særsproglige størrelser, som ikke bruges uden for snævre kredse, argot, eller fortrinsvis af en enkelt person, mundheld. Et ordsprog skal være gammelt, men ikke nøjere dateret. Det henter vægt og selvfølgelighed fra en tradition, som er uden begyndelse og ende. De meget hyppigt brukte ordsprog på dansk findes ofte også på mange andre sprog, fx “Hvad man ikke har i hovedet, skal man have i benene”.

At ordsprog er *anonyme* sætninger, afgrænser genren over for fx aforismer og bevingede ord, som kan henføres til en bestemt ophavsmand. Det enkelte ordsprog har naturligvis også længst tilbage en individuel ophavsmand, men dennes identitet kan ikke bestemmes. Anonymiteten er en styrke ved ordsproget. Man kan argumentere imod, hvad et enkelt menneske mener; hvorimod de anonyme læresætninger fremstår med hele den kollektive erfarings tilsyneladende almen-gyldighed.

At ordsprog har *fast* og *prægnant* form, hænger sammen både med almen gyldigheden og overleveringsformen. Den enkelte sprogbruger kan ikke ændre et ordsprog uden at svække dets argumentationskraft, som er afledt af traditionen. Ordsprog udtrykker i afklaret form det endegyldigt fastslåede, ikke med kreativ elegance det individuelt observerede. I nyere tid har omdannede, ofte parodierede, ordsprog bredt sig, fx “Den, der synder, sover ikke”, men herved har ordsproget tabt sin autoritet og er blevet til vittighed. Ordsprog skal huskes, derfor skal de formes efter mnemoteknikkens regler og erfaringer: korte, ofte rytmiske, med bogstavrim og enderim og opbygget over modsætninger eller paralleller.

Kravet om *billedlig* form opfattes undertiden absolut, således at kun en sætning som “Tomme tøndrer buldrer mest”, der ikke bruges om tøndrer, men figurligt om mennesker, betegnes som ordsprog, mens en ikke-billedlig sætning som “Hver dag har nok i sin plage” ikke regnes med til de egentlige ordsprog. Denne opfattelse er i modstrid både med indholdet af de trykte ordsprogssamlinger og med karakteren af den mundtlige ordsprogstradition. Såvel de billedlige som de ikke-billedlige erfaringssætninger opfattes som ordsprog; men de billedlige har ofte en særlig anskuelighed og kategorisk overbevisningskraft, idet den almindelige erfaring, der kan iagttages inden for billedets ramme, overføres til den konkrete situation.

At kravet om *almen gyldighed* må bestemmes som *tilsyneladende*, hænger tæt sammen med, at ordsprog udtrykker en *bestemt forklaring eller vurdering af en given situation*. Ordsprog er situationsbundne, de forklarer og vurderer en situation ved at anskue den ud fra brugerens aktuelle behov. Det betyder, at ordsprogenes visdom kun tilsyneladende er absolut, for en nøjere betragtning er den relativ. Dette fremgår tydeligt af de mange tilfælde, hvor to ordsprog udtrykker helt modsatte vurderinger, fx “Lige børn leger bedst” over for “Modsatninger mødes”.

Når situationen, som ordsproget perspektiverer, efter definitionen skal være *menneskelig*, er det for at kunne afgrænse ordsprogene over for andre erfaringssætninger, fx om vejret, “Når solen går ned i en sæk, står den op i en bæk”, eller om agerbrug, “Af marts’ grøde kommer intet i lade”. Disse såkaldte regler har ordsprogsform, men ikke ordsprogsfunktion.

Ordsprog er en oprindelig mundtlig form, der bruges af næsten alle folkeslag. Hos sumererne forekommer ordsprog i skrevne tekster fra omkring 2500 f.Kr., og de første nedskrevne samlinger kendes også herfra. I den kristne verden finder en stadig vekselvirkning mellem mundtlig og skriftlig overlevering sted. Bag de mange bibelske ordsprog synes ofte at ligge en mundtlig tradition, og gennem den hellige tekst udbredes ordsprogene i både mundtlig og skriftlig anvendelse. Ved kirkens og skolens virksomhed blev ordsprog i middelalderen oversat fra latin til folkesprogene og fra folkesprogene til latin, hvorved den skriftlige og den mundtlige overlevering blandedes. I de ældste trykte danske samlinger, først og fremmest Peder Låles og Peder Syvs, findes både folkeligt og litterært stof, og disse samlinger er kilder for senere tiders både mundtlige og skriftlige ordsprogsbrug. I den største danske samling af ordsprog fra folketraditionen, Evald Tang

Kristensens *Danske Ordsprog og Mundheld* (1890), findes således ganske meget stof fra skrifttraditionen.

En del af de gamle ordsprog bruges endnu i deres traditionelle form, parodiske omdannelser bliver stadig almindeligere, og nye ordsprog i den brede betydning af ordet kommer til, specielt fra reklame- og politikersprog. Disse nye ordsprog kan benævnes fyndord, fx “Holger og konen siger nej til Unionen.” (<http://www.denstoredanske.dk/>; lesedato 22.03.13)

“Ordtak var jo setninger som skulle være for hånden når man trengte dem som nøkkel til å forstå en kinkig situasjon eller som gode råd. [...] Jeg mener ikke å påstå at moralfilosofien i ordtakene noensinne er klasseløs, men formen vandrer temmelig uhindret over kulturelle, historiske og økonomiske grensegjerder.” (Trond Berg Eriksen i *Morgenbladet* 7. – 13. oktober 2016 s. 53)

Noen ordtak er optimistiske, andre pessimistiske. Et ordtak som er pessimistisk på menneskehetens vegne, er dette iranske ordtaket: “Når vannet når nesene, legger moren babyen under sine føtter.” (sitert fra *Morgenbladet* 28. november – 4. desember 2014 s. 11)

Ordtak som ligner hverandre, finnes på tvers av landegrensene. “I England sier et gammelt ord: “er en vel over elven, er Vårherre glemt”, i Spanien heter det likeledes: “er en vel over elven, er helgenen glemt”, men i Italia har det formen: “er en vel over elven, gjør en narr av helgenen”.” (R. T. Christiansen 1988 s. 13) Den britiske renessanseforfatteren Francis Bacon skrev at “the genius, wit and spirit of a nation are discovered in its proverbs” (sitert fra R. T. Christiansen 1988 s. 14).

Hva slags visdom kommer fram i ordtak? Reidar Th. Christiansen skriver i innledningen til en bok med norske ordtak: “Således er det folkelig skepsis og middelveis måtehold en på alle kanter møter i ordsprogene. Det er en ganske sund skepsis, svarende til en almindelig holdning overfor all autoritet; den er nok gjerne privat, men i form av disse uansvarlige almensetninger våger den å komme frem. Den er uvillig til det ytterste mot alt ensidig, mot alt paradoksalt i lære, i opførsel som i tanker. Der er en skepsis mot kirke og lære: “det er ikke sant alt presten preker”, men samtidig en gjennomgående tendens til å ta parti for Vårherre mot offisiell lære og tro. Der er en ennu dypere skepsis overfor menneskers evner, mot skjebne og lykke: “der lykken er borte, hjelper intet strev”. Der er skepsis til det ytterste mot alle pretensjoner hos andre, om det enn innrømmes at her i verden må slikt til forat en i det hele skal kunne gjøre sig gjeldende. Om en selv personlig gjelder det at det beste er å holde sig stille og fare smått, da risikerer en ikke meget” (R. T. Christiansen 1988 s. 15-16).

Eksempler på norske ordtak:

Vi er alle født under én Gud, men ikke med én lykke.

Visdom er ikke arvegods.

Det letteste er ikke alltid det retteste.

Kostar det ikkje, so smakar det ikkje heller. (fra Setesdal)

Magen vil ikkje vita at maten minkar.

En skal ikke gjøre seg til hane før en kan gale.

Det er lett å fria når ein veit ein er velkommen.

Ei tom hand i eit framandt land er hjertesorg. (fra Valdres)

Ordet fer viare hell mann. (fra Numedal)

Det gaar seint å avla, det går snart å øyda.

“Rent skal det vera,” sa kjerringa, sopte søppela under senga. (fra Østerdalen)

“Endeleg,” sa jenta, ho vart trulova, da a var søtten år. (fra Hallingdal)

“Det monar, det monar,” sa sneglen, han låg ett år på dørstokken. (fra Romsdal)

(sitert fra R. T. Christiansen 1988 s. 18, 19, 23, 36, 37, 45, 47, 50, 63, 78, 86, 87; her med noen små språklige endringer, bl.a. “aa” erstattet med “å”)

I noen afrikanske stammesamfunn brukes ordtak ofte i verbal kappestrid mellom personer som er i juridisk konflikt med hverandre (Rastier 1989 s. 109).

“Ved sia av eksemplets makt var vel ordtaka det fremste pedagogiske virkemiddel som fantes i den gamle oppdragelse. Et slående ordtak fantes for de fleste situasjoner der de unge trengte veiledning eller påvirkning av holdninger. Ordtaka er derfor ei viktig kilde til mentalitet og holdninger i det gamle samfunn. Ordtak har altså belærende eller oppdragende formål, eller også er de uttrykk for alminnelig livsvisdom og erfaringer. Ofte finner vi eldgamle fyndige ord i dem, med ordrim eller bokstavrim, vanligvis med både ei direkte og ei indirekte eller overført betydning. Det var den siste som bar den egentlige visdom. Ordtaka gikk i arv, ofte brukt av kvinner, og mange var av eldgammelt opphav. Mange finner vi igjen i nordnorsk eller norsk kultur, noen er internasjonale. Endel er fortsatt i bruk. Vi kan ikke her gjengi alle ordtak som vi veit har vært i bruk, men skal bruke endel av dem som eksempler på holdninger og almen livsvisdom, som folk har ønska å videreføre til nye generasjoner. Det dreier seg om mange felt, klesdrakt og matskikk, råd til gifteferdig ungdom, holdninger til alderdom, generelle livsholdninger som beskjedenhet, ekthet, ærlighet, sparsomhet og arbeidsomhet, etniske holdninger og generell livserfaring. Når noen pynta seg i hverdagen, heitte det: Ørkendags brur og helligdags skjettskjur (su). Barn som klaga over for mye klær, fikk høre: Det er en dårlig sau som ikkje vinn å bære ulla (reive).” (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

“Mange ordtak dreide seg om matskikk og bordskikk: Vil ikkje du ha maten, vil ikkje maten ha deg. Du står ikkje for bedre mann en maten, heitte det når barna

klaga over å måtte stå ved bordet. Då Vårherre gav mat, gav han matfred. Før god mat skal spilles, skal buk remne. Hunden bie, mens heitt koldne. Endel ordtak dreide seg om beskjedenhet, om å være stillferdig, ikke stikke seg fram: [...] Galne hunder får reven skinn, Den som skal slikke alle fatan, får flis i tonga (om trefat), Du skal ikkje gjøre deg til bikkje for et bein, Den som skal ha alt han ser, får gråte når en annen ler, En får ikkje være foten, som snike skal. I det siste ordtaket finner vi fleire gode bokstavrim. Dessuten skal du være sparsom og ikke ødsle med noe: H'gde fra lokket og ikkje fra botten, noterte presten Steen, om å spare i matkista. Spinke og spare, kan lenge vare, Den som gjer til han tigg, skal slåes til han ligg!, Man gneg nokka av bein, men ingenting av stein. Men andre skal du ikke spare for: Den som sparer for sin eia munn, det et både katte og hund. Om arbeidet sier ordtaka at du skal sørge for nattero, stå tidlig opp, og være arbeidssom: Den som ikkje har nattero, har ikkje dagen god, Han søv ikkje til middag, som no står opp, Han rir ikkje den dagen han saler, eller Han arbeider med r'va føre. Men søndagen skal være kviledag: Sy på søndag, sprette opp mandag.” (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

“For den som var i gifteferdig alder, særlig jenter, var der fleire gode råd: Den som ikkje får omnen til å brenne, får ikkje gutan til å renne, Et brent brød, så får du pene barn, Den som mister hånsebandan, mister kjæresten, Den som ikkje kan bøte leiven (om flatbrødbaking), kan ikkje bøte sinnet til kallen (få han i godlaget), og Bette og rekke, sy og sprette, gjer hagaste jenta. Noen ordtak viser til de ekte verdier, til de små, men viktige ting: Uta blank, inna krank, Kua saknes ikkje, før båsen er tom, Den som ikkje vil ha meg i fjøsdøra, skal ikkje ta meg i kjerkedøra, og En god venn og et lite sår skal du ikkje forakte. Om falskhet sier ordtaket: Av hjertet skein du, sa r'va, og Slå på skåkan og meine merra. Om forholdet i heim og familie, har også ordtaka noen kloke ord: Det er dårlig fugl som skit i eie reir, om den som laster sitt eget utad. Om den dårlige mor heitte det: Ho gjer til bonnan, det ho ikkje vil gje til kråka. Ei erfaring mange høsta, var denne: Den som får stemor, får og stefar. Om holdninga til de gamle har vi ordtak som viser både til age og respektløshet. De gamle er eldst og Du skal se ut, når gammelhunden gøyr, viser til aktelse for alderdommen, mens disse ordtak uttrykker det motsatte: Makta minker og sinnet veks, og Alderdommen raser, sa kjerringa, ho hoppa over høystræt. Mange ordtak ellers viser til generell livsvisdom og erfaring, som: Det blir litt på faranes fuggel, men ingenting på settanes, og Nøda kjøpe og mannen ser, som uttrykker at det må gjøres noe for å leve, Den som har futen til far, blir alltid nokka til kar, Det skal sterk lut til skurvut hau, Ingen så lasta som når han skal giftes, og ingen så rost som når han skal døy , Det er ikkje meir å vente enn 3 marker talg av en trebukk, Det som vil ihop, det kjem ihop, Det gror etter tjuvhanda, Kvær er kjyv i si næring.” (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

“Om forholdet til samene, forteller ordtaka adskillig om avstand og rasehovmod: Alt er godt, som Gud gjer finnan om våren, Først folk, sia finna, Som en finn i et tomt helvete, En finn fra kvær fjerding, Når finnen får sko (kaster komagan), danse

hinmannen, Dem er fem-menninga, liksom finnan. Noen ordtak synes å ha hatt større underholdningsverdi enn pedagogisk verdi: Katta nys og venter kov, Han lyg seg ikkje til far, Tunge tak, røyner bak, Det er ikkje farlig å være pie, så lenge buken tie. Noen ordtak har ved et tillegg fått en spesiell effekt. Eksempler på slikt er dette: Alt skal gjøres til helga, sa mannen, han banka kjerringa julaften, Lite men godt, sa mannen, han patta katta (grisen), Flina (vøla) er ei dyd, sa kjerringa, ho hogg tafsan av skjørtet på hoggestabben julaften. Stilla og kov, sa mannen, han pessa i melsekken i fylla.” (http://karlsoy.com/bygdebok/periode10_del20.html; lesedato 20.09.13)

“Ivar Aasens aller beste er eit utval ordtak frå *Norske Ordsprog samlede og ordnede af I. Aasen* 2. utgåve frå 1881. Godt og vel 2200 ordtak og munnhell er med i alt.” (<http://oaks.nvg.org/aasens.html>; lesedato 26.03.13) “Det viser seg også i Aasen-samlinga at heller ikkje Aasen har funne ut korleis visse dunkle ordtak er å forstå. Eit døme: “Når dei unge vil leik', vil dei gamle gjeik”. “Dunkelt”, kommenterer Aasen [...]. Somme stadar gir han ordtak som liknar og lèt dei utfylle meir. Andre stadar legg han ei meining i ordtaka sjølv, til dømes her: “Torren med sitt Skjegg lokkar Borni under Sole-Vegg; Gjø'i med sitt Skinn lokkar Borni inn.” Aasens merknad er: “Dunkelt, men betyder formodentligt: Dersom Februar giver Solvarme, da vil Marts give desmere Frost.” ” (<http://oaks.nvg.org/disin.html>; lesedato 26.03.13)

“Edward Zellem is a US Navy Captain and the author of *Zarbul Masalha: 151 Afghan Dari Proverbs*. [...] After I arrived in Afghanistan and began working with Afghans in their own language and culture, I found that they use traditional proverbs all the time in normal conversation – much more than English speakers do. I was fascinated with the way Afghans use proverbs when they speak, and with the proverbs’ colorfulness and deep meaning. So I started writing down these proverbs whenever I heard them, and started using them in my own daily speech. I translated them into English and talked with many Afghans about their meanings. Afghans can talk for hours about their proverbs, and it’s a lot of fun. Word of my proverbs list spread among both Afghans and foreigners, and many asked for copies of it. So I decided to compile my list into a small bilingual book called “*Zarbul Masalha: 151 Afghan Dari Proverbs*” to give to my friends and colleagues. (“*Zarbul Masalha*” means “*Proverbs*” in Dari). [...] I got a small grant for Marefat to have its art students illustrate the book, and it was published by a local Kabul printing house. 40,000 copies were published in 2011, and Marefat distributed them for free to other schools and organizations all over Afghanistan.” (<http://www.filmannex.com/>; lesedato 12.04.13)

“Proverbs are multifunctional and flexible instruments of everyday reasoning, although they may maintain solidified attitudes or traditional modes of thought of a certain culture. A proverb can be considered as a piece of advice concerning a recommended direction of action (although it is not literally a piece of advice). Proverbs are propositions loaded with hidden feelings, wishes and intentions of the speaker. They can serve as tools to cover individual opinions in public interactive

situations. Like in rhetoric in general the proverbs we use in our speech (and in our inner speech, too) protect our personal attitudes by referring to the third party. They give us persuasiveness by appealing to an authority. The ability to use proverbs leans on common rules and recipes and it is a part of facilities for outlining and organizing quickly and effectively things which we experience in everyday situations. Reasoning, classifying, comparing and explaining are mechanisms by which people aim at while creating hierarchy and consistency to the contents of commonplace thinking. Using proverbs means that people can deal with their relations to each other and/or to things. People can explain to themselves what happens or what has happened and they can give explanations to any behavior they have observed. Ready-made models make it easy to orientate in these types of situations and demands of social life, but the drawback of this is that those models, for example proverbs, guide us to see situations named by them. Thus we are not able to see or notice the (possible) distinguishing features of them.” (Outi Lauhakangas i <http://www.folklore.ee/Folklore/vol135/lauhakangas.pdf>; lesedato 11.04.13)

“Predictability – unexpectedness: Although proverbs belong to the familiar and predictable voice of tradition, the multiple ways to interpret them in different new situations bring a lot of unexpected aspects to their use. They represent by no means neutral everyday talk. Proverbs convince, persuade and they give an implicit impression of truth. Still they are not arguments to be verified. Their effects are grounded on unexpected analogies. [...]

Safety – taking risks: It is safe to use proverbs and to lean on authorities and traditional policy, but using proverbs can also be a speech that takes risks. Proverbs can interfere the normal ways of thought or decision. They can be useful tools to strengthen the opinion of a risk taker in the decision-making process when there is no single “right” solution. [...]

Detachment – familiarity: The effect of a proverb grounds on generality and the voice of “the third party”. Thus, with a proverb one brings detachment and neutrality into the situations of social interaction. But the effect on the listener is the stronger the more familiar the proverb is to her or him. The effect depends on how personally the proverb is learned. For example, through proverbs that one hears or uses oneself it is possible to bring to one’s mind the familiar locution of some important person – mother, grandparent, etc. [...]

Maintenance of hierarchy and control – face saving in violation of social hierarchy: The use of proverbs usually supports the maintenance of social hierarchy and control, but in other contexts the same expressions can help to solve problems caused by the questions of authority and power. The use of proverbs can be means to save face in violation of social hierarchy. Explanations are needed especially in situations of retreat or admitting one’s error. [...]

Relieving situations – exacerbating situations: The use of proverbs has an obvious connection to the function of humor as the reliever of tension in different situations. This does not exclude the possibility that proverbs would be used to maintain narrow points of view or to authorize violence. Stereotypes can be kept alive as humoristic proverbial imagery even better than in the serious use of proverbs. [...]

A uniform way of thinking – difference of opinions: By using proverbs one can emphasize (even quite loudly) feelings of togetherness, but at the same time they may serve as tools of segregation. With a common language people can exclude those who do not belong to the community or those who are not able or willing to share the consensus. In other words, proverbs can strengthen the unity or even narrowness of interpretation. But a proverb can also be a tool for giving a more exact analysis of situations than traditionally expected. They may serve as a way to avoid conventional interpretations of situations. In that case it is not inevitable to conform to the uniform viewpoint of one's community. With proverbs one can express difference of opinions within the community. They can be used as aphorisms to think differently. As a part of literal culture there are no limits set in advance for their interpretation. [...]

Identity of a community – internationality: Using proverbs of your own language or dialect has a central function to be a kind of speech that strengthens the identity of the community. This is also true when we consider the ways how a subculture or minority uses proverbs. Their specialty is emphasized and compared to the generalizing truths, which are favored by the dominant culture. On the other hand, the ideas of proverbs are mostly international. Accordingly, the speech using proverbs enables interactivity to bring different people closer to each other and it fades away cultural boundaries. Already the observation that different people can have the same kind of practice to use proverbs in their social interaction will help to decrease the experience of strangeness. The general impression of understanding constructs internationality, even if it would be considered impossible for “outsiders” to understand any single proverb of your own nation or subculture.” (Outi Lauhakangas i <http://www.folklore.ee/Folklore/vol35/lauhakangas.pdf>; lesedato 11.04.13)

En fransk 1700-tallsdramatiker, Louis Carrogis med kunstnernavnet Carmontelle, skrev tallrike komedier der ordtak var “kamouflert” slik at publikum skulle oppdage i løpet av handlingen hvilket ordtak som lå til grunn for det de så på scenen (Donnard 1967 s. 13-14). Hvert skuespill i denne sjangeren er altså en liten selskapskomedie i form av en gåte der et ordtak er løsningen på gåten.

Rolf Toftes bok *Aldri så galt* (1997) handler om ordtakenes opprinnelse og aktualitet; “noen rommer fortsatt relevant livsvisdom, andre har overlevd seg selv”.

Den tyske sosiologen Helmut Schoeck har skrevet en omfattende studie av fenomenet misunnelse – oversatt til engelsk med tittelen *Envy: A Theory of Social*

Behaviour (1987). I denne boka bruker han “et rikt korpus av ordtak” som en del av materialet (Heinich 1999 s. 205).

Alle artiklene og litteraturlista til hele leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>